

Ю.П. Сурмін,

доктор соціологічних наук, професор,

перший заступник директора

Інституту проблем державного управління

та місцевого самоврядування НАДУ

Етика управлінського експерименту

Розглядаються питання сутності й етики управлінського експерименту. На основі аналізу основних етичних парадигм, які властиві героям античної міфології Танталу і Прометею, а також шекспірівському герою Гамлету, аналізуються основні етичні підходи до управлінського експерименту, виробляються пропозиції щодо посилення його етичної характеристики.

Ключові слова: експеримент, соціальний експеримент, управлінський експеримент, моральний експериментальний модернізм, моральний експериментальний футуризм, моральний експериментальний позитивізм, моральний експериментальний гуманізм.

Великий Конфуцій виділяв три шляхи, які ведуть до знання: шлях роздумів - найбільш шляхетний, шлях наслідування - найлегший і шлях досліду - найбільш прикрий. Експериментальний метод стосується третього шляху, оскільки він являє собою отримання знання за допомогою спеціально організованого досліду. Це найскладніший, трудомісткий, але водночас дуже ефективний і переконливий метод наукового пізнання. Під експериментом у науці розуміється таке дослідження об'єкта, у процесі якого ми створюємо умови (або знаходимо і групуємо існуючі), необхідні й достатні для вияву та вимірювання зв'язку явищ, що нас цікавлять [3, с. 14-15].

Особливим різновидом експерименту є соціальний. Проблеми соціального експерименту досить активно обговорювалися і вивчалися ще в СРСР. Особливість цих досліджень полягала в тому, що експеримент у суспільстві розглядався як засіб удосконалення соціалізму в межах авторитарної соціалістичної парадигми. Проведені експерименти створювали відчуття значного просування вперед, хоч насправді це просування було вельми незначне.

Зі здобуттям Україною незалежності довгий час соціальний експеримент сприймався як символ авторитарного свавілля над суспільством. Справедливо критикуючи радянське минуле, демократичні публіцисти нерідко зводили експерименти до того, що насправді не є ними, тобто до волюнтаризму в макромасштабному управлінні. Хоча слід зазначити, що ці дії можна кваліфікувати як природно-історичний експеримент, за якого суспільство, перевіряючи великомасштабну модель, або сприймає її, або відкидає.

Науковий експеримент - це метод пізнання явищ шляхом предметно-практичного перетворення об'єкта з метою верифікації гіпотез. Він відрізняється від інших методів пізнання активним вторгненням у природу об'єкта пізнання, яке дає можливість дослідити причинно-наслідкові зв'язки, глибоко проникнути в сутність явищ. Однак ці переваги експерименту нівелюються деякими недоліками, насамперед реальною небезпечкою деформації або втрати об'єкта дослідження.

Науковий соціальний експеримент об'єднує велику кількість конкретних різновидів експериментів, серед яких широко використовується *управлінський експеримент* як метод перевірки нових моделей організації суспільного життя та здійснення управління ними.

Експеримент в управлінні відіграє досить різноманітні ролі.

По-перше, він може бути ефективним при перевірці соціальних технологій практичних процесів, випробуванні нововведень, у тому числі й управлінських інновацій. По-друге, експеримент дуже корисний при ліквідації соціальних підсистем, коли цей процес може призвести до різноманітних непередбачуваних наслідків для суспільства. По-третє, особливо необхідний експериментальний метод при виборі оптимального варіанта управлінського рішення та його випробуванні. По-четверте, експеримент доцільний при встановленні наслідків управлінських рішень як позитивних, так і негативних. По-п'яте, важко переоцінити значення експерименту для зондування ситуацій, що складаються в управлінні, з метою отримання їх детальної картини, при контролі за станом організаційної системи, проходженням потоку документів, характером реагування на шуми та інші чинники. По-шосте, одним із напрямів застосування експерименту є навчання управлінських кадрів умінням і навичкам діяльності, особливо в екстремальних ситуаціях.

Управлінський експеримент своїм об'єктом і предметом має не соціальні відносини як такі, а приведення їх у відповідність з вимогами суспільного розвитку. Управління як процес варіювання взаємозв'язку елементів системи з метою зміни функціонального характеру властивостей цих елементів має три різновиди: прогресивне управління, що підвищує міру організованості системи; регуляція, яка підтримує первинний стан системи; регресивне управління, при якому послаблюється взаємозв'язок елементів [11, с. 52, 53]. Експеримент застосовується в усіх різновидах управління. Його завдання в прогресивному управлінні полягає в конструюванні й перевірці соціальних систем. Регулятивний експеримент найчастіше застосовується для оптимізації навантажень на систему, щоб вона зберегла свою функціональність. Регресивно-управлінський експеримент орієнтований на послаблення функціональних характеристик. Це особливо важливо при ліквідації жорстких адміністративно-бюрократичних структур в управлінні, що перешкоджають реалізації функцій інших систем.

Підкреслимо, що сформульовані управлінські завдання можуть бути вирішувані й іншими методами. Але, як справедливо зазначав А.І.Пригожин, "потреба... в експерименті виникає тоді, коли позитивний результат здійснення управлінського нововведення заздалегідь не очевидний. Інакше кажучи, суть експерименту - в подоланні непередбаченого" [10, с. 60].

Великий досвід проведення управлінських експериментів, що накопичений в сучасному світі, дає змогу сформулювати їх типові недоліки, а саме:

1. Відсутність чіткості в постановці цілей і завдань експерименту. Не випадково Дж.Кемпбелл сформулював жартівливий закон експерименту: "Природа ненавидить безцільного експериментатора" [4, с. 194].

2. Недостатня чіткість моделі, що перевіряється, яка істотно не відрізняється від колишніх уявлень про об'єкт.

3. Нечіткість методики експерименту, процедур, показників, схем спостереження, вимірювання, порівняння.

4. Слабкість аналітичного забезпечення експерименту, аналізу його гіпотез, визначення досягнень і недоліків, обґрунтування рекомендацій.

5. Нерозвиненість ціннісного і морального контексту експериментальної діяльності.

Проблеми управлінського експерименту досліджувалися в працях Г.О.Анчугина, О.В.Вінокура, Б.В.Дрейшева, М.М.Кейзерова, Л.О.Матвєєвой, І.М.Назарова, В.В.Налімова, Р.В.Ривкиной, Ю.П.Сурміна, С.О.Фареника, С.О.Яцкевича та ін. [1; 12-14; 16].

Більшість авторів, які досліджували експеримент, або попереджали про небезпеку експериментальної практики, або не звертали на це уваги, оскільки вважалося, що шляхетна мета досягнення прогресу виправдовує не завжди гуманні засоби для цього.

Для соціального експерименту, на відміну від інших методів пізнання, властива висока активність, перетворення об'єкта дослідження, втручання дослідника в його структуру. Це забезпечує, з одного боку, високу ефективність даного методу, а з другого - зберігає безпеку матеріальних та моральних втрат і негативних залишкових деформацій об'єкта.

У зв'язку з цим для нього характерна особлива гострота етичної проблематики. Метою статті є розгляд саме етичних проблем управлінського експерименту. Річ у тім, що етичні проблеми управлінського експерименту не зводяться до чесності й компетентності експериментаторів. Вони торкаються не тільки долі учасників експерименту, але й тих людей, які перебуватимуть під впливом нововведень, що пройшли експеримент. Етичні проблеми є найбільш не дослідженими серед вітчизняних учених, що створює реальні труднощі для проектування та впровадження технологій експерименту.

Як метод дослідження етичних проблем управлінського експерименту ми використовуємо його дискурс у світлі деяких етичних стереотипів щодо експерименту, що сформувалися в процесі історичного розвитку. Розглянемо, як такі стереотипи осмислюються експериментами Прометея, Тантала і Гамлета. При цьому завдання дослідження полягає в тому, щоб у процесі зіткнення позицій цих героїв стосовно експерименту виявити шляхи вирішення комплексу етичних проблем. По суті, аналіз етики експерименту зводиться до моделювання умовної дискусії між представниками античної міфології і героєм В.Шекспіра.

Неминуче виникає запитання про правомірність осмислення сучасного методу управління в контексті архаїчного матеріалу. З цим можна погодитись, але лише частково. Справа в тому, що розвиток цивілізації і експериментальної практики привів до безлічі інформаційних нашарувань на етику експерименту. Шар суперечливого знання тут настільки щільний, що крізь нього не можуть пробитися паростки етичної проблематики. Тому й виникає необхідність його зняття, повернення до деяких етичних архетипів.

Передусім розглянемо позиції учасників нашого умовного круглого столу.

Основоположником експерименту без етики і поза нею можна вважати *Тантала*. Він був улюбленцем богів, найулюбленішим із земних синів Зевса, єдиним, хто був допущений скуштувати божественної їжі - амброзії. Але Тантал захотів показати, що і над всемогутністю богів можна посміятися. Він вирішив за допомогою "експерименту" перевірити здатність богів до ясновидіння і довести їх нездатність осягнути сутність речей. І він вигадав жажливий банкет, на якому запропонував богам страву... зі свого власного сина. Але ніхто з богів не доторкнувся до розхваленої Танталом печені з м'яса царевича Пелопса. Лише одна Деметра, яка була засліплена тугою за дочкою, втратила здатність ясновидіння та з'їла шматочок лопатки царевича [6, с. 161].

Таким чином, відбувся перший "соціально-гастрономічний" експеримент, результатом якого була кара богів, танталові муки. Якщо замислитися над цим міфом у контексті методології, то можна дійти таких висновків. По-перше, проведений Танталом дослід містить у собі елементи реального експерименту. Об'єкт його - боги, предмет експериментування - їх ясновидіння, гіпотеза - нездатність богів володіти ясновидінням, гіпотетичний імпульс - печеня із сина, суб'єкт експерименту - Тантал. По-друге, цей дослід

містить в собі й основні проблеми експерименту: негативні залишкові деформації - убивство сина Танталом, з'їдання Деметрою лопатки царевича.

Етична позиція Тантала в його досліді формулюється таким чином: заради досягнення влади допустимі будь-які експерименти, призначення яких полягає в тому, щоб скидати авторитети і платити будь-яку ціну за дослід. Отже, можна констатувати, що регулятором експерименту тут виступила антиетика.

Інший учасник нашого умовного круглого столу - це *Прометей*, який був найбільш шанованою фігурою у давніх греків. Він згідно з міфологією створив із глини людину, насичену кров'ю титанів. Давні греки вважали його першим ученим, який разом із викраденим у Зевса вогнем подарував людям знання, приручив тварин, відкрив ліки, побудував віз, корабель і дав людям ще безліч інших інтелектуальних винаходів.

Сутність експерименту Прометея полягала ось у чому. Після того, як Зевс підіслав до його брата Пандору, яка відкрила свій ящик із печалями, турботами і хворобами, що звалилися на людство, Прометей вирішив відплатити богам жартом за жарг. Прометей убив бика і розділив його на дві частини: відділив м'ясо, яке загорнув у шкіру, і окремо склав кістки, прикривши їх жиром. Потім він сказав Зевсу: "Яку частину візьмеш, та й відтоді буде заповідатися богам". Зевс вибрав ту частину, де більше було жиру, думаючи, що під його товстим шаром будуть ніжні шматки м'яса. Але тут же він пересвідчився, що під жиром містяться тільки кістки. Однак змінити рішення було вже неможливо. Зевс жорстоко помстився за це Прометею, прикувавши його до скелі в горах Кавказу [6, с. 54].

Прометей - родинний Танталу в боротьбі із Зевсом. Проте його етична позиція кардинально відрізняється. Його боротьба і викрадення спрямовані не на власне звеличення, а на надання допомоги людям. І експеримент із Зевсом спрямований не на власне звеличення, а на те, щоб угамувати тирана, що втратив контроль над собою. Його ставлення до експерименту можна вважати войовничо-гуманістичним, позбавленим егоцентризму.

Прометей втілює етичну доктрину, в якій шляхетна мета виправдовує засоби. По суті, це особливий різновид раціоналізму - утопізм. Уявімо собі, що б сталося, якби Прометей залишився би безкарним і створив своє царство. Найвірогідніше, це царство було б тоталітарним. Не можна не погодитися з К.Поппером у тому, що "метод утопії, що обирає деякий ідеальний стан суспільства як мету, досягненню якої повинні служити наші політичні дії, здатний породжувати насильство" [8, с. 594]. Повного розвитку ця етика дістала в марксизмі.

Нарешті, третій учасник нашого умовного круглого столу - *Гамлет*. Базуючись на гіпотезі, що його дядько - вбивця батька, Гамлет переробляє одну із сцен спектаклю. Про призначення цієї сцени можна судити виходячи з прохання Гамлета, що звернене до Горацио:

*"Сегодня перед королем играют;
Одна из сцен напоминает то,
Что я тебе сказал про смерть отца;
Прошу тебя, когда её начнут,
Всем разумением души следи
За дядей..."* [15, с. 88].

Тобто ця сцена являла собою, так би мовити, гіпотезу і виступила своєрідним предметно-практичним впливом на об'єкт:

*“... Я слышал,
Что иногда преступники в театре
Бывали под воздействием игры
Так глубоко потрясены, что тут же
Свое провозглашали злодеяние;
Убийство, хоть и немо, говорит
Чудесным языком. Велю актерам
Представить нечто, в чём бы дядя видел
Смерть Гамлета; упиюсь в него очами;
Проникну до живого, чуть он дрогнет,
...Мне нужна
Верней опора. Зрелище - петля,
Чтоб заарканить совесть короля” [15, с. 71, 72].*

Етика гамлетівського експерименталізму передбачає постійні сумніви і багаторазові перевірки. Його експеримент орієнтований на забезпечення надійного пізнавального висновку. Позиція Гамлета може бути оцінена у світлі думки К.Поппера, яку він висловив у своїй праці “Припущення і спростування”: “...Позиція розумності або раціоналістична установка передбачає певну міру скромності. На цю позицію здатний встати лише той, хто усвідомлює, що іноді він помилявся, і не звик забувати про свої помилки” [8, с. 589].

Мірою історичного розвитку стало ускладнення етико-філософського знання щодо управлінського експерименту й сформувалося, принаймні, чотири етичні доктрини: моральний позитивізм, моральний консерватизм, моральний модернізм і моральний футуризм. На внутрішню єдність цих доктрин справедливо звертав увагу К.Поппер.

Моральний позитивізм виходить з того, що немає ніякого іншого морального стандарту, крім нині існуючого. Він передбачає неповільність дії. Етичний позитивізм спирається на те, що все дійсне є розумне і милостиве, і тому на боці сили [7, с. 238]. Експеримент розглядається в його світлі з прагматичних позицій як засіб досягнення поставленої мети, підвищення авторитету сили. Тому моральний позитивізм неминуче містить у собі танталізм. Чим яскравіше і корисніше мета, ніж вона бажаніше, тим менше мук совісті за можливі помилки як у цілепокладанні, так і у виборі засобів досягнення мети.

Моральний модернізм виправдовує експеримент як інструмент інноваційної діяльності. Його генетичною основою є прометеїзм. Життя тут розглядається як потік нововведень, які принципово не реалізуються без наукового експерименту. Тому для того, щоб вижити, людство повинне постійно експериментувати. Гарантом успішності експерименту має бути наука або вождь. Справа в тому, що сам великий експериментатор Прометей був своєрідним гарантом для людей в істинності знань, що отримуються, або винаходу, хоч його експериментальна практика закінчилася, згідно з міфом, ще більш трагічно, ніж практика Тантала.

Моральний футуризм розглядає експеримент як спосіб реалізації ідеальної моделі майбутнього. У цьому випадку цей час стає рабом майбутнього. Воно розуміється як мить, деяка нестійкість. Життя при цьому йде від одного майбутнього, яке втілюється в сьогодні, до іншого майбутнього, яке воно відкидає. По суті, експеримент у цьому випадку стає засобом служіння майбутнього. Саме на такій філософсько-етичній позиції стояв В.І.Ленін, який вважав, що головне призначення експерименту полягає у вияв-

ленні паростків майбутнього, їх закріпленні в житті. Основною проблемою морального футуризму є недосконалість прогностики, небезпека помилки.

На нашу думку, у сучасних умовах високої соціальної динаміки і численних зв'язків соціальних процесів необхідно формувати ще одну етико-філософську течію - моральний експериментальний гуманізм. Він подібний до гамлетівського експерименталізму. Тут не виключається ні майбутнє, ні мета як чинники детермінації експериментальної діяльності. Але вони постійно узгоджуються з потребами й актуальним буттям людини, що забезпечує домінування гуманістичного критерію експерименту, який завжди повинен зважуватися на терезах гуманізму [2].

Згідно з Поппером, який стояв на позиції Гамлета, проблема розв'язується шляхом створення таких соціальних технологій, які можуть бути перевірені за допомогою поступової або поетапної соціальної інженерії [7, с. 257]. Управлінський експеримент виступає методом саме такої інженерії, а її принципом є думка "я можу помилятися, і ти можеш помилятися, але спільними зусиллями ми можемо поступово наближатися до істини" [7, с. 260].

З точки зору технології соціальний експеримент - це спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності й поведінки соціального об'єкта внаслідок впливу на нього деяких керованих чинників (змінних), що контролюються. Він передбачає предметно-практичне перетворення об'єкта відповідно до гіпотези в керованих умовах керованого мікромасштабного буття.

Експеримент принципово відрізняється від усіх інших методів своєю високою активністю, проникненням у сутність того, що пізнається. Це метод глибинного, а не поверхового пізнання, яким є, наприклад, спостереження. Він дає змогу дістати уявлення про причинно-наслідкові зв'язки, складні залежності. Але переваги методу можуть переростати в його недоліки. Отримання знання за допомогою перетворення об'єкта дослідження створює небезпеку негативних залишкових деформацій або руйнування об'єкта, який являє собою людей або системи, що визначають їх життєдіяльність.

Порушення етики - це неминуча плата за пізнання і прогрес. Мова може йти не про повне подолання негативних наслідків експерименту, а лише про їх мінімізацію. Експеримент завжди пропонує вибір між малим злом і великим добром. Однак цей вибір зробити завжди важко, оскільки критерії вибору недостатньо чіткі, а наслідки вибору для майбутнього не завжди помітні сьогодні.

Для того, щоб мінімізувати дисфункціональні наслідки від управлінського експерименту, необхідно:

- здійснювати експериментальні процедури згідно із законом, дотримуватися правових і етичних норм;
- включати в технології експериментальної діяльності спеціальні операції, що забезпечують узгодження інтересів, цінностей управлінців, експериментаторів і учасників експерименту;
- забороняти експерименти, що зумовлюють погіршення життя людини та порушують його права і свободи;
- проводити експерименти з людьми за їх згодою;
- у разі невдачі експериментів компенсувати людям втрати і забезпечувати повернення до колишніх форм життя.

Тільки таким чином можна значно підвищити ефективність управлінського експерименту, відносно безпечно впровадити його в державне управління. Отже, розробка

критеріїв нормативно-правового і морального забезпечення експериментальної діяльності у сфері державного управління є подальшим перспективним напрямом дослідження.

Список використаних джерел

1. *Анчугин Г.А.* Роль социального эксперимента в выработке и принятии управленческого решения: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. - М., 1968. - 18 с.
2. *Дашутін Г.П., Михальченко М.І.* Український експеримент на терезах гуманізму. - К.: Парлам. вид-во, 2001. - 335 с.
3. *Куприян А.П.* Методологические проблемы социального эксперимента. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. - 156 с.
4. *Кэмпбелл Д.* Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. - М.: Прогресс, 1980. - 393 с.
5. *Марков М.* Теория социального управления. - М.: Прогресс, 1978. - 447 с.
6. *Парандовский Я.* Мифология. - М., 1971. - 271 с.
7. *Поппер К.Р.* Открытое общество и его враги. - Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы: Пер. с англ. под ред. В.Н.Садовского. - М.: Феникс, Междунар. фонд "Культур. инициатива", 1992. - 528 с.
8. *Поппер К.Р.* Предположения и опровержения: Рост научного знания / Пер. с англ. - М.: ООО "Изд-во АСТ"; ЗАО НПП "Ермак", 2004. - 638 с.
9. *Пригожин А.И.* Нововведения: стимулы и препятствия: Социальные проблемы инноватики. - М.: Политиздат, 1989. - 271 с.
10. *Пригожин А.И.* Управленческие нововведения и хозяйственные эксперименты // Коммунист. - 1984. - № 7. - С. 57-67.
11. Принципы организации социальных систем: теория и практика / Под ред. М.И.Сетрова. - К.; О.: Вища шк., 1988. - 242 с.
12. *Рывкина Р.В., Винокур А.В.* Социальный эксперимент. - Новосибирск: Наука, 1968. - 172 с.
13. *Сурмин Ю.П.* Социальный эксперимент: очерки методологии. - К.: Вища шк., 1991. - 222 с.
14. *Фаренік С.А.* Управління соціальними процесами: побудова та реалізація соціальних моделей. - К.: Вид-во УАДУ, 2003. - 368 с.
15. *Шекспир В.* Гамлет, принц Датский. Король Лир / Пер. с англ. Б.Пастернака. - Минск: Нар. освета, 1974. - 213 с.
16. *Яцкевич С.А.* Социальный эксперимент и научное управление обществом. - Минск: Изд-во Минск. ун-та, 1984. - 143 с.

Сурмин Ю.П. Этика управленческого эксперимента

Рассматриваются вопросы сущности и этики управленческого эксперимента. На основании анализа основных этических парадигм, которые свойственны героям античной мифологии Танталу и Прометею, а также шекспировскому герою Гамлету, анализируются важнейшие этические подходы к управленческому эксперименту, вырабатываются предложения по усилению его этической характеристики.

Ключевые слова: эксперимент, социальный эксперимент, управленческий эксперимент, моральный экспериментальный модернизм, моральный экспериментальный футуризм, моральный экспериментальный позитивизм, моральный экспериментальный гуманизм.

Surmin Yu.P. The ethics of administrative experiment

In this article it is considered questions of the essence and ethics of administrative experiment. The basic ethic approaches to administrative experiment are analysed and the suggestions are produced on reinforcement of administrative experiment ethic description on the basis of analysis of main ethic paradigms, which peculiar to heros of ancient Tantalus and Prometheus mythology and shakespearean Hamlet.

Key words: experiment, social experiment, administrative experiment, moral experimental modernism, moral experimental futurism, moral experimental positivism, moral experimental humanism.